

KÖZLEMÉNYEK

Tamás Ágnes

„ÉS MOST MUTASD, HOGY VIDÁM VAGY!” *A magyar millenniumi ünnepek karikatúrákon**

„Hódítóként jött be e hazába hajdan
S máig is szívében a hódító hajlam.
De már nem fegyverrel, hanem azzal hódít,
Hogy általa van mind, ami szép és jó itt.”¹

Az idézett versrészlet a magyarok büszkeségét, harci szellemét hirdeti, de utal jövőbeli tervekre is — a további, immár nem fegyveres hódításra —, amely elsősorban a magyar korona országaiban élő nem magyar nemzetiségi csoportokat érintette. Ezért, illetve a nem magyar nemzetiségi csoportok nemzetkonceptióinak, eredetmítoszainak ismeretében érthető, hogy a honfoglalásról való megemlékezés nem kizárólag pozitív reakciókat váltott ki az Osztrák–Magyar Monarchia lakosaiból, ami jól tükröződik az élclapok karikatúráin is, nem csupán a kortárs politikai napilapokban.² A nem magyar élclapok rajzain jól látható az elhatárolódás a magyaroktól és a magyarosítástól, illetve a millenniumi ünnepektől, így érdemes ezt az évet elemzésre kiválasztani már csak azért is, hogy meg tudjuk vizsgálni, hogyan hathattak a millenniumi ünnepek, illetve a nemzetiségi mozgalmak új fejlődési szakaszba lépése a korábban publikált ábrázolási módokra a nemzetiségi csoportokról.³

Az elemzés forrásai és szempontjai

Belpolitikai és nemzetiségpolitikai tekintetben a millenniumi ünnepek megkezdésére feszült légkörben került sor. Az ellentétek és súrlódások a ma-

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges bécsi kutatásokat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíja tette lehetővé, a további kutatómunkát és anyaggyűjtést a Wekerle Sándor Alapkezelő „Dunatáji népek kutatása” szakalapítvány pályázata. A dolgozat a XIII. RODOSz konferencián (Kolozsvár) elhangzott előadás kibővített változata. A cseh és szlovák nyelvű karikatúrák képaláírásainak fordításáért Vida Beátának tartozom köszönettel, a német nyelvű képaláírások fordítását a szerző készítette.

¹ Idézet a Borsszem Jankó „Ezer év” című verséből (1896. május 3.). Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. Az élclapokat a továbbiakban a következőképp rövidítjük: Borsszem Jankó (BJ), Az Űstökös (Ü), Der Floh (DF), Figaro (F), Černokňažník (Č), Humoristické listy (HL). Mindegyik élclap 1896. évfolyama az elemzés tárgya 1896. október 31-ig, amíg a millenniumi kiállítás látogatható volt a nagyközönség számára (a kiállítás záróünnepségét 1896. november 4-én tartották).

² A napilapok vélekedését bemutatja *Varga-Kuna Bálint*: A millennium és a nemzetiségek. Magyar Kisebbség 14. (2009) 93–105.

³ A nemzetiségi sztereotípiákról részletesen l. *Tamás Ágnes*: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony 2014.

gyar politikai elit és a nem magyar nemzetiségi mozgalmak vezetői között akkor váltak gyakoribbá, amikor az 1890-es évekre a nem magyar nemzetiségi mozgalmak fejlődésükben — a szlovákok kivételével — megközelítettek egy új szakaszt,⁴ a tömegmozgalmak szakaszát, amely egybeesett a magyar millenniumi ünnepségsorozattal és annak előkészítésével. Ez az évtized már a magyarosításnak, emellett a zsidóság önkéntes és tömeges asszimilációjának, de az újra meg újra felbukkanó politikai antiszemitizmusnak az időszaka is, s a millenniumi ünnepségek következtében a magyar kultúra és történelem igen gyakori reprezentálása, a magyar nacionalizmus felerősödése is jellemezte a periódust, amelyre elutasítóan reagáltak a nem magyar nemzetiségi mozgalmak. A román, szlovák és szerb nemzetiségi vezetők a millenáris kiállítás megnyitása előtt memorandummal tiltakoztak az ünnepségek ellen: „mi [...] románok, szerbek és szlovákok [...] kinyilatkoztatjuk, hogy ezen a kifejezetten magyar nemzeti, bennünket sokban sértő ünnepségeken semmilyen részt nem vehetünk. [...] Tiltakozunk, [...] hogy olyan ünnepség készül, amely bennünket mint legyőzött és leigázott nemzeteket mutat be.”⁵ A csendőrség beszámolója alapján az önálló egyházszervezettel rendelkező görög rítusú román és szerb nemzeti mozgalmak a szlovákoknál látványosabban tudták bojkottálni az állami ünnepségeket a községekben, városokban.⁶

Elemzésünkhöz az Osztrák–Magyar Monarchia két központjában megjelent kormánypárti vicclapon (Borsszem Jankó, Der Floh) kívül egy pártpolitikához nem kötődő bécsi élcslapot (Figaro) és a mérsékelt ellenzéki, ugyancsak budapesti megjelenésű *Az Üstököst választottuk*. Analízisünket egy szlovák (Černokňažník, Turócszentmárton) és egy cseh (Humoristické listy, Prága) élcslap karikatúráinak tanulságaival árnyaljuk. A cseh és szlovák lapok kiválasztásra érdemesnek bizonyultak egyrészt azért, mert a csehek és a szlovákok a Monarchia nemzetiségi csoportjai közül jelentős arányt képviseltek, másrészt azért, mert hosszabb ideje és folyamatosan napvilágot látó vicclappal rendelkeztek.

A vicclapok a korszak népszerű sajtóorgánumai, rajzaik jelképei, az ábrázolt mitikus vagy bibliai jelenetek jól ismertek, érthetőbbek és meggyőzőbbek voltak az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tudományos igénnyel írt mű.⁷ A karikatúra e tulajdonsága azért is bír nagy jelentőséggel, mert vizsgált időszakunkban az írni–olvasni tudás — bár eltérő ütemben az egyes nemzetiségi csoportoknál — terjedőben volt, s a szövegekben is olvasható vélekedések és előítéletek vizuális, gyorsan kódolható megerősítésére is szolgáltak e rajzok a kortárs médiumok szinte egyetlen képi elemeként,⁸ így terjeszt-

⁴ A kismozgalmak nemzetépítésének szakaszairól l.: *Miroslav Hroch*: From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe. *New Left Review* 34. (1993) 5–20.

⁵ *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában: 1892–1900. 2. köt. Bp. 1956, 475.

⁶ *Kemény G. G.*: Iratok i. m. 476–480.

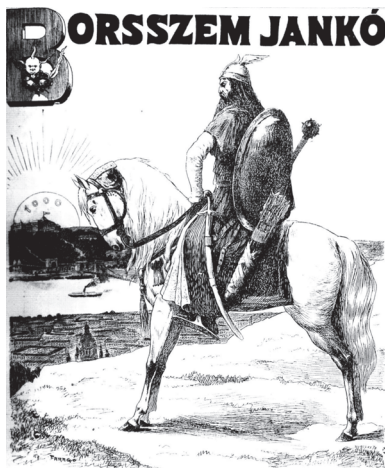
⁷ *Eduard Fuchs – Hans Kraemer*: Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit. Berlin 1901. 2–3.

⁸ Rajzokat találhatunk még a korszak családi és egyéb szórakoztató hetilapjaiban.

hették, elmélyíthették a sztereotip gondolkodást. E rajzok jelentőségére az etnográfus, Kiss Lajos is rámutatott, ami abban ragadható meg, hogy a kalendáriumok és élclapok „...illusztrációit azok is többször megnézték, akik olvasni nem tudtak”.⁹ Egy kortárs élclapszerkesztő is megfogalmazta, hogy szerinte — minden korosztályú és műveltségű ember számára — miért lehetnek hatásosak a karikatúrák: „...Innen van az ő [karikatúra] rendkívüli hatása, mert az ember amit egy kaczagó képpel egy pillanat múlva magáévá tesz, ha akarja sem tudja egykönnyen elfelejteni.”¹⁰ A karikatúra tehát, annak érdekében, hogy közérthető legyen, már ismert motívumokból, sztereotípiákból építkezett, illetve tükrözte a lap olvasóinak véleményét is, mivel a rajzok vázlatait — a magyar és ausztriai lapok szerkesztői üzenetei szerint — gyakran az olvasók küldték be a szerkesztőségekbe.

A lapok karikatúráin azt vizsgáljuk, hogy miként jelent meg a magyar millennium, hogyan ítélték meg az ünnepséget, mely momentumait ábrázolták, milyen tulajdonságokkal ruházták fel a nem magyarok a magyarokat. A fentebbi idézet a nem magyar nemzetiségi csoportok memorandumából is mutatja, hogy e szempontokon kívül érdemes elemezni, hogy a nem magyar nemzetiségi csoportok és anyaországaik képviselői (Szerbia és Románia) miként jelentek meg a lapokban s hogyan reagált a magyar olvasóközönség a millenniumi ünnepségeken való részvétel elutasítására.

A magyarok és a millennium megjelenítése az élclapok hasábjain

A Borsszem Jankó karikatúráin a millenniumi ünnepségsorozat ábrázolása szorosan összekapcsolódott egyrészt a magyar nemzet nagyságának hangsúlyozásával, másrészt a nem magyar nemzetiségi csoportokkal való konfliktusok élesedésével, a „másik”, a nem magyar lealacsonyításával. A vicclap különböző rovataiban hét-ről-hétre tett közzé humoros tudósításokat kisebb illusztrációkkal a millenniumi kiállításról, mint ahogy Az Üstökös állandó szereplői, Mujkosiék is ellátogattak vidékről a kiállításra. Az első bemutatásra kerülő alkotás, melyet a kiállítás megnyitását követő első számban publikáltak a Borsszem Jankó hasábjain, patetikus ábrázolásmódja miatt kevésbé illik egy élclapba, de plasztikusan szemlélteti e periódus — magyar

szemszögből — legfontosabbnak ítélt szimbólumait (1. kép).¹¹

⁹ Kiss Lajos: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged 1956. 39.

¹⁰ Markos Gyulának, a Herkó Páter című vicclap szerkesztőjének gondolatai (előfizetői felhívás: Herkó Páter 1898. december 25.).

¹¹ BJ 1896. május 3. „Árpád ébredése”. E megjelenítési módhoz ötletet adhatott Vörösmarty Mihály „Árpád ébredése” című drámája is, melyben a honfoglaló vezér ezer év múlva nézi meg, hogyan él a népe. A darabot, melyet a költő 1837-ben a Pesti Magyar Színház megnyitására írt,

A honfoglaló hadvezért, Árpádot pillanthatjuk meg fehér lován teljes fegyverzetében, mintha valamely mondagyűjtemény illusztrációja vagy egy nemzeti romantikus festmény egyik alakja lenne, s a messze távolból Buda várára és a Dunára tekint le. Az élclap Árpád-alakja nagy hasonlóságot mutat Munkácsy Mihály a Honfoglalás című festményén látható honfoglaló vezérrel, s amilyen pozícióban Árpád lova megjelent a Borsszem Jankó képén, az tökéletes mása a Munkácsy-festményen lévőnek. Faragó József alkotásán és Munkácsy képén Árpád testtartása némileg eltér, Faragó rajzán Árpád nem fogja fegyvereit a kezében, nem harcra készen szemléli az ezer évvel későbbi fővárost, míg Munkácsy művén a honfoglaló hős — a győztes csatákat és a bevonulást követően — a kezében tartja még azokat. Az ünnepélyes megnyitót követő első számában Az Űstökös is egy patetikus hangvételű rajzot közölt, melyen nem Árpád, hanem Hungária áll a középpontban,¹² az ő kisugárzása hatja át a képet. Az Űstökösben nemcsak Hungária jelent meg csinos ifjú hölgyként, hanem magát a millenniumot is megszemélyesítette a rajzoló ezzel az allegóriával.¹³

A Figaro nem publikált rajzot az ünnepek kezdetéről, míg a Der Floh ugyan nem olyan ünnepi atmoszférájú képpel, mint a magyar lapok, de negatív felhang nélkül üdvözölte az eseményt. A Der Floh karikaturistája a magyar és az osztrák-német állapotokat állította szembe: a magyar férfi s a mellette lovagoló fiatal hölgy a szabadságot és a millenniumi ünnepeket hirdette, míg az osztrák-német lovas kedvese a „reakció”, aki nem csak idősebbnek tűnik a rajzon, hanem kevésbé vonzó is, mint a magyar nő. Az osztrák-német alak lovának a farkát egy lengyel figura, egy lovas és Karl Lueger húzza, mely utal a Monarchia Lajtán túli felének aktuális belpolitikai problémáira, s szembeállítja Ausztria nehézségeit Magyarország idillinek vélt helyzetével.¹⁴ Mindegyik bécsi és pesti újságban a millennium kapcsán a magyarok nemzeti öltözetükben bukannak fel, s megjelenítésüket nem jellemzi — a karikaturisták egyébként kedvelt eszköze — az arc vagy a test, illetve a testarányok elváltoztatása.

A nemzeti öltözet felső része, az atilla a Humoristické listyben is a magyar nemzet szimbólumaként tűnt fel, de ebben a lapban a magyarok megrajzolása-kor már bizonyos torzításoknak is szemtanúi lehetünk: mindig kövéren és általában agresszív vonásokkal ábrázolva tűntek fel, pisztollyal vagy baltával a kezükben, arisztokratikus külsővel, s a képaláírások szerint beképzeltnek és fölényeskedőknek tartották őket Prágában.¹⁵ A Černokňazník rajzolója is atillában

1887-ben kétszer adták elő a Nemzeti Színház jubileuma alkalmából, így ismerősen csenghetett címe a kortársaknak. Vörösmarty Mihály drámai művei. Bp. 1998. 680–698., 1040. A honfoglalás képi megjelenítéséről I.: *Mihály Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században.* Bp. 2010.

¹² A nemzetek nőként való megszemélyesítése antik tradícióig nyúlik vissza, amikor az ókoriak Európát ábrázolták ifjú hölgyként, s ezt a hagyományt a keresztény európai képzőművészet is átvette, továbbörökítette. (*Cesare Ripa: Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja.* [ford.: Sajó Tamás] Bp. 1997. 399–400.), s a nemzetek születését követően országokat, sőt kisebb területi egységeket is megtestesíthetett egy nőalak.

¹³ Ű 1896. április 26.

¹⁴ DF 1896. május 3.

¹⁵ HL 1896. május 8.

láttatták a magyarokat, s e lapban is megjelentek „feudális elnyomó”-ként, túlsúlyosan és indulatosan. A szlovák élclap másik magyar érzelműnek tekintett figuratípusa az asszimilált zsidó volt, akit ugyancsak gyakran atillában rajzoltak meg, a képalírásokban olvasható neveik alapján biztosak lehetünk abban, hogy magyarokká kívántak asszimilálódni (például: Gyémántossi Árpád¹⁶). E képek negatív színben tüntetik fel az asszimilációt, annak következtében, hogy a felvidéki zsidók többsége esetében is lezajlott a magyarsághoz való önkéntes asszimiláció, melyet a szlovák lakosság növekvő ellenszenvvel figyelt.¹⁷ Így a karikatúrákon összemosódott a magyar érzelműek ábrázolása esetében a zsidó gazdasági „elnyomó”-ról kialakult kép a magyar feudális „elnyomó”-ról élő képzetrel, s ez a magyarokkal kapcsolatos negatív asszociációk erősödését hozhatta magával.¹⁸ Jól szemlélteti ezt a következő három gúnyrajzból álló képsorozat, melyeken a szlovák karikaturista ismert reneszánsz kori festményeket dolgozott fel jelentősen átalakított formában, a magyar–zsidó kapcsolatokat hangsúlyozva. Az első kép forrása Raffaello Santi „Madonna del Granduca” című festménye. A karikatúrán ugyancsak Szűz Mária látható a neki felajánlott magyar Szent Koronával, karján egy kisgyermekkel, mely zsidó arc- és testvonásokkal rendelkezik. A rajz nemcsak az asszimilációt jelenítette meg, de kifigurázta a magyar korona felajánlásának mítoszát is. A második torzrajz ötletét a karikaturista Tiziano Vecellio „Adógaras” című festményéből merítette, mely bibliai történetet mutat be: a zsidók Jézust törbe akarták csalni, s neki egy garast nyújtva megkérdezték tőle, hogy helyes-e az adófizetés a császárnak. A karikatúrán a szlovákok, akiket a zsidók pénzzel, a magyarok erőszakkal akartak elnyomni, békés, pozitív figuraként tűntek fel, akik túrik a „zsarnokok” által okozott szenvedést, mint ahogy Krisztus is tette. Az utolsó kép Michelangelo Bounarotti Sixtusi kápolna mennyezetére festett freskójának részletét, „Ádám teremtését”-t mutatja be átalakítva, s azt sugallja, hogy a magyarok zsidókat „teremtnek”.¹⁹ A szlovák humorisztikus–szatirikus újság magát a millenniumi ünnepséget is módosított zsidó szimbólumokkal ábrázolta (például: Dávid-csillag, „millenniumi medál”),²⁰ mégis, ahogy azt az alábbi táblázat is szemlélteti, a legintenzívebben a cseh élclap foglalkozott a magyar millenniumi ünnepségsorozattal (1. táblázat).

Figaro	Der Floh	Az Űstökös	Borsszem Jankó	Humoristické listy	Černokňazník
5	4	14	16	26	6

1. sz. táblázat: A millenniumhoz kapcsolódó karikatúrák darabszáma

Forrás: az elemzett élclapok

¹⁶ Č 1901. május 25., Č 1901. május 25.

¹⁷ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1995. 60–69.

¹⁸ A Černokňazník hasábjain 1895, az izraelita felekezet magyarországi bevett vallássá nyilvánítása előtt is felbukkant egy-egy olyan ábrázolás, melyen az asszimilált zsidók és a magyarok kapcsolatát gúnyolták ki, de a magyar állam jelképeit vagy magyar politikusokat még nem ábrázoltak zsidóként.

¹⁹ Č 1896. február 25.

²⁰ Č 1896. május 25., 1896. augusztus 25.

Eltérő vonás azonban, hogy a Humoristické listy rajzolói zsidó jelképeket nem használtak a magyar millennium kapcsán, s ők alkalmazták a legtöbbféle szimbólumot az állat- és növényvilágból a magyar ünnepek megjelenítésére. Az egyik ábrázoláson egy lepkét láthatunk, melynek belső oldalán a „Millennium” felirat olvasható, míg a szárny külső felén a „Krach” (‘csőd’). A pillangón kívül millenniumi tojást tojó tyúk, tömött liba, pöffeszkedő varangy és páva — mely idegen tollakkal ékeskedik — képében tűnik fel az ünnepség, illetve az ünneplő magyarság. A nem túl pozitív benyomásokat keltő élőlényeken kívül a bűzölgő mocsár is megtestesítette a rendezvényt.²¹

Majdnem minden újságban helyet kapott továbbá a magyar történelmet, a nemzet ősiségét szimbolizáló Ős-Budavár, mely a millennium alkalmából épült fel. Feltűnő, hogy a szlovák lap az egyetlen, amely nem használta rajzain ezt a szimbólumot, nem utalt — még ironikus módon sem — a magyar történelem nagyságát hirdető jelképre (2. táblázat).

Figaro	Der Floh	Az Űstökös	Borsszem Jankó	Humoristické listy	Černokňazník
2	4	4	7	7	0

2. sz. táblázat: „Ős-Budavár” megjelenítésének gyakorisága

Forrás: az elemzett élclapok

A fentebb már említett „Krach”-ra érdemes részletesebben is kitérni, mely a nagy összegű ünnepi költségek következtében fenyegeti Magyarországot, s szorosán összefügg azzal a Lajtán túli nézettel, hogy a millenniumi ünnepek túl drágáknak tekinthetők, ezen eltúlzott magyarországi kiadások miatt sikertelenek a kvótatárgyalások,²² ezt bemutatandó, a Humoristické listy egyik rajzán a magyarok Bécsben koldusként járták az utcát.²³ A koldusként való ábrázolásmóddal éles ellentétben áll az a bécsi és cseh karikatúrákon ugyancsak felbukkanó álláspont, hogy a Monarchia két államegysége közül a magyar korona országai gazdagabbak, mint a nyugati területek, tehát jogos követelés, hogy a kvótából nagyobb arányú összeget hárítsanak Magyarországra.²⁴ E rajzokra — mintegy válaszként — a magyar lapokban Bécs túlzott és megalapozatlan igényei tűntek fel a kvótaemelési tervekkel kapcsolatban. Azt, hogy gazdasági szempontból végzetesek lehetnek az állami ünnepi kiadások mutatja, hogy a Krach halálként is kísértett Budapest felett a prágai lap képén. A magas költségek meg nem térülését, a kevésnek ítélt látogatót is szimbolikus jelenetek tet-

²¹ A varangy a kapzsiság szimbóluma, míg a páva az elbizakodottság jelképe, mivel ez a madár önmagát tartja a legszebbnek. (*Ripa, C.*: Iconologia i. m. 53., 139.) HL 1896. május 1., 1896. június 5., 1896. július 3., 1896. október 9., 1896. október 30.

²² F 1896. június 13. *Ákos Paulinyi*: Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik in Österreich-Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. 1.: Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch Wien 1973. 573–581.

²³ HL 1896. augusztus 28.

²⁴ HL 1896. május 29.

ték humorossá a nem magyar lapokban: az egyik kép szerint magyar betyárok ostorral fogják össze a vendégeket, így a pénztárban dolgozók unatkoznak, mert nincs munkájuk, illetve egy „utasokkal teli” üres vonat tart Budapest felé a kiállításra.²⁵ A Figaro rajzolója szerint pedig a látogatók nélküli Ős-Budavárát nézi bosszúsan a magyar alak, azon szomorkodva, hogy a kiállítások iránt nincsen érdeklődő vendég.²⁶

Más aspektusból, de mégsem csupán a nem magyar lapok utaltak az ünnepi eseménysor Janus-arcúságára: a Borsszem Jankó egyrészt magasztalta a rendezvényeket az ezeréves évforduló alkalmából, másrészt kritikával illette azok drágaságát a társadalom több rétege számára.²⁷ Az Üstökös is közzétett egy képet az „Elkésett útonálló” címmel, mely szerint a kiállításról távozó embert már nem lehet kirabolni, minden pénzét el kellett költenie Budapesten. A háttérben nemcsak Ős-Budavárát pillanthatjuk meg, hanem szállodásokat, vendéglősöket is, sugallva, hogy nem csupán a kiállítás drága a fővárosban a millenniumi rendezvények idején.²⁸

Érdekességként megemlíthetjük, hogy csak a magyar lapokban felbukkantak különböző kitalált automaták is a millenniumi kiállítás kapcsán. A Borsszem Jankóban házasságkötő automatát, Az Üstökösben újságíró és bort kimérő berendezéseket láthatunk.²⁹ A gépeket a millenniumi kiállításon személyre vehető sokféle masina ihlethette, melyeket különböző pavilonokban — például: malomipar, cukoripar, távírda — pillanthatnak meg a látogatók, a kiállításon nagy számban tekinthették meg a legújabb találmányokat a régebbi felfedezésekkel együtt.³⁰

A millennium és a nem magyar nemzetiségi csoportok

A magyarokról alkotott önkép a magyar élclapokban nyilvánvalóan pozitív, a 19. század végére a nem magyar nemzetiségi csoportokról élő sztereotípiák pedig egyoldalúan negatívak. A millennium évében megjelent versek is ellenséges hangnemben születtek, a nem magyar nemzetiségi csoportok „új hódítók”-ként tűntek fel politikai és területi jellegű követeléseik folytán. Karikatúrákon a nem magyar nemzetiségi csoportok közül a szlovákok a pánszlávizmust éltető békaként, a szerbek sertésként kaptak teret.³¹ A szerbek, szlovákok és

²⁵ HL 1896. június 5., 1896. május 29.

²⁶ F 1896. június 27. A millenniumi kiállítás időszakában minden második nap megjelent a Pesti Hirlapban egy-egy közlemény a napijegyet vett látogatók számáról, illetve a vonattal Budapestre utazók létszámáról. A kiállításra 2.928.946 fő vett napijegyet (ez nem foglalja magában a bérletet váltókat, a szabad- és szolgálati jeggyel rendelkezőket), a vasutak összes forgalma pedig 6.499.687 fő volt (Pesti Hirlap 1896. november 4., 1896. november 5.), így — ha hihetünk a kortárs statisztikáknak — megállapíthatjuk, hogy a rendezvénysorozat sokak érdeklődését keltette fel.

²⁷ BJ 1896. május 17.

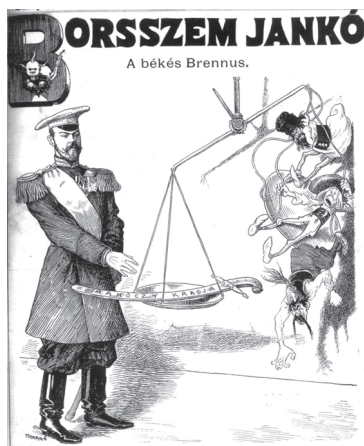
²⁸ Ü 1896. május 17.

²⁹ BJ 1896. május 10., Ü 1896. június 7., Ü 1896. május 24.

³⁰ A millenniumról és az ott kiállított gépekről I.: Magyarország közgazdasági és művelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 7. köt. (Ipar, kereskedelem, közlekedés). Szerk. Matlekovits Sándor. Bp. 1898.

³¹ BJ 1896. július 26., BJ 1896. augusztus 2. A szerbek sertésként való megjelenítése a 19. század végén összefügg egyrészt a kereskedelmi válságokkal és az agrárvámok miatt újra meg újra meg-

románok egy rajzon megjelentek egyszerre majomként, illetve vézna, pici alakokként, akik tipikusnak vélt öltözetükről, fejfedőjükről, illetve a 19. század végére kialakult jellemzően torzított arcvonásaikkal kerültek ábrázolásra. Ez utóbbi karikatúra Rákóczi Ferenc kardjának visszaadása alkalmából készült (2. kép), s a rajzon az orosz cárt pillanthatjuk meg, aki egy mérleg egyik serpenyőjébe helyezte Rákóczi kardját, s mivel a másikon lévő nemzetiségi csoportok könnyebbnek bizonyultak a kardnál, a mérleg serpenyője felemelkedett, a nemzetiségi figurák pedig ijedten kiesnek belőle. A karikatúra azért tekinthető paradoxnak, mert e szerint épp a cár az, aki a pánszláv agitációt megnehezíti a korszakban pánszlávnak, illetve oroszbarátnak tartott nemzetiségi csoportok számára. A rajz alatt publikált rövid vers feleleveníti a nem magyar nemzetiségi mozgalmak negatív megítélését amiatt, hogy nemzetközi fórumokon is egyre gyakrabban hangsúlyozták magyarországi vélt elnyomott, jogfosztott helyzetüket, amit a kortárs magyar politikai elit teljesen alaptalan vádaknak tekintett („világcsalók”).

„Egy kardot vet ő be
A fél serpenyőbe
És a pánszláv magyarfalók,
Világcsalók –
Hopp! ... repülnek fel a levegőbe.”³²

A pánszlávnak tekintett csoportok közül a Szerbiával való konfliktus alkalmat adott az újságoknak a gúnyolódásra, mivel a kiskorú szerb uralkodó, Sándor nem kívánt megjelenni Budán, míg a többi szomszédos ország koronás fői mind tiszteletüket tették a millenniumi kiállításon. A király viselkedése kapcsán a magyar felháborodás teret adott az ironikus megjegyzéseknek az uralkodó kiskorúsága miatt, melyet rávetítettek az ország fejletlenségéről, civilizálatlanságáról élt előítéletekre, illetve tematizálták a szerbekről 1896-ra már megszilárdult előítéleteket (agresszív, vad, vérszomjas, gyilkos hajlamú). A Borsszem Jankó — Sándor szájába adott — képaláírása szerint a szerb király nem tiszteli Magyarországot, amit a következőképpen fejez ki: „Vadráczka. Mit? Az egész művelt világ ünnepli Hungáriát? Akkor nekem nincs jussom hozzá. Én

újul agrárkrízisekkel, másrészt mivel Szerbia fő kiviteli terméke a sertés volt, így már 1860-ban felbukkant a Figaróban Szerbia „Schweineland”-ként („Sertésország”) (1860. március 3.). A sertés az ikonológiában a tudatlanságot és a lustaságot megtestesítő állat (*Ripa, C.*: *Iconologia* i. m. 136., 447.), mely tulajdonságokat a kortársak képeken és szövegesen is vonatkoztatták a szerbekre. – Az élclapokban „új hódító”-ként nemcsak a nemzetiségi mozgalmak képviselői tűntek fel, hanem — az antiszemita lapokban gyakrabban — a kelet felől érkező zsidók.

³² BJ 1896. augusztus 23. A karikatúra címében olvasható név az Itáliába betörő „barbár” hadvezérre, Brennusra utal, aki Róma ellen vonult (Polübiosz történeti könyvei. 1. köt. [ford.: Muraközy Gyula] Máriabesnyő–Gödöllő 2002. 500.). A római hadsereget Kr. e. 391-ben megverte a gall hadvezér, s a legenda szerint kardját a mérleg egyik serpenyőjébe helyezte, hogy a legyőzött rómaiaknak több hadisarcot kelljen fizetni (*Tóth Béla*: *Szálló ígék lexikona*. Bp. 1906. 49.). II. Miklós a kard visszaadása miatt kaphatta a „békés Brennus” elnevezést.

kicsúfolom és megvetem.”³³ A beszélő megnevezése („Vadrácza”) kicsinyítő képzővel történt, s a szöveg felvillantja azt a sztereotípiát is, hogy Szerbia nem tartozik a „művelt világ”-hoz. A millenniumi ünnepek kezdetével egy időben a szerbek Belgrádban magyar zászlót égettek, mely ellen a magyar vicclapok több elítélő, a szerbeket lealacsonyító írással tiltakoztak:³⁴

„Büszkén leng a magyar zászló,
Most és mindörökre.
Ha bántotta, karddal mentünk
Németre, törökre.
Ezt a silány semmi ráczot
Húzzuk csak deresre –
S csih-puhi, porzó-pálcza!...
Hogy az adta rossz vadrácza
Holtig emlegesse!”³⁵

Az Üstökös rajzoló is reagáltak a szerb király elutasító magatartására. E lapban a szerb uralkodó egy, a magyar koronát viselő oroszán felé Szerbiából mérgesen fújó disznóként bukkant fel.³⁶ A háttérben Ős-Budavárát láthatjuk, az előtérben lévő két állat között jelentős kontrasztot figyelhetünk meg: az oroszán az erő és a hatalom szimbóluma, ő az állatok királya, a sertés kisebb és a kevésbé dicsőséget sugalló állat, akinek a fején a szerbekre jellemzőnek vélt sipka, míg az oroszánén a Szent Korona látható. Ugyancsak Szerbián gúnyolódik az a kép, mely egy sertésekből álló küldöttséget jelenít meg a Várban egy fogadás közben, s a képaláírás szerint ez „Allegorikus feltüntetése annak, a mi eddig a legkiötlőbb a kiállítási ünnepségből.”³⁷

A millenniumra ellátogató román királyt, I. Károlyt már nem animizálta Az Üstökös karikatúrája, de az ő ábrázolása és a magyarok megjelenítése között is felfedezhetünk eltéréseket: a magyar figurák magabiztosságról tanúskodnak, míg a román királyi pár riadt, az uralkodó fején pedig nem koronát pillanthatunk meg, hanem egy — a magyar élclapokban gyakran felbukkanó románokhoz kapcsolódó fejfedőt — kucsmát.³⁸ A kucsma nemcsak a románok azonosítására szolgáló ruhadarab a magyar lapokban, de hangsúlyozhatja azt a különbséget is, ami az ezeréves magyar Szent Korona és a vasból készült 19. századi román korona, illetve a hosszú múltra visszatekintő magyar és az újdonsült román államiság között érzékelhető.

A cseh és a bécsi kormánypárti élclap is reflektált arra, hogy Sándor nem tett hivatalos látogatást Budán. A művészek szembeállították vele az előző

³³ BJ 1896. május 17.

³⁴ Zászlóégetésre nem csak a millennium kapcsán került sor, magyarellenes érzelmek kifejezésére jelképes eszköz lehetett, például 1883-ban a horvátok is éltek ezzel a szimbolikus aktussal. *Sokcevičs Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 415.

³⁵ BJ 1896. május 17.

³⁶ Ü 1896. május 10.

³⁷ Ü 1896. május 10.

³⁸ Ü 1896. május 3.

uralkodó, Milán, Sándor édesapja viselkedését: Milán, mivel a szórakozást és a hölgyek társaságát igen kedvelte, véleményük szerint szívesen részt vett volna az ünnepségeken. A *Humoristické listy* karikatúráján is sertés képében láthatjuk a volt szerb királyt, aki szomorkodik, hogy nem fürödhet meg a „sárban”, azaz Buda várában. A szöveg megfogalmazása nemcsak arra utal, hogy Milán nem képviselhette a millenniumi ünnepségeken Szerbiát, hanem negatív asszociációkat kelt az ünnepélyhez kapcsolódóan.³⁹

Milán ábrázolásán kívül a *Der Flohban* egy gúnyrajz tér ki a magyarországi nemzetiségi viszonyok megítélésére. Ez a rajz kétségbe vonja azt a magyar állítást, mely szerint a magyarok a nem magyar nemzetiségi csoportok követeléseinek nyomása alatt állnának. A nemzetiségi csoportokat férfiak testesítik meg, akik szép magyar hölgyekkel igyekeznek kapcsolatba lépni, de a magyar nők vonakodnak már a kapcsolatfelvétel pillanatában.⁴⁰ E ponton visszautalhatunk arra a már említett, ugyancsak a *Der Flohban* publikált képre, mely szerint az osztrák-német ló farkát egy lengyel alak ráncigálja, azaz Ausztria küzd a Lajtán túli nemzetiségi mozgalmak követeléseivel.⁴¹

A szlovák élclap viszont a nem magyar nemzetiségi csoportok elnyomását hangsúlyozta. Az egyik karikatúrán a földgömböt láthatjuk, mely úgy bukkant fel, mintha az egész Földön csak Magyarország létezne, s a glóbusznak majdnem a közepén helyezkedik el Budapest.⁴² A karikatúra tematizálta a keletről érkező galíciai zsidók Magyarországra vándorlását is, ami ugyancsak gyarapította a zsidó–magyar lakosságot – szemben a szlovákokkal, akik közül a rossz gazdasági körülmények miatt sokan vándoroltak ki Amerikába. A földgömböt a — szlovák, szerb, román s talán a szász — nemzetiségi mozgalmak képviselői tartják a hátukon, s a tetején láthatók a magyarok és az asszimilált zsidók. Ez az ábrázolási mód középkori tradíciókkal rendelkezik: a földgömb a feudalizmus időszakában készült rajzokon a három rend vállát nyomta, akiknek feladata ezáltal a meglévő, de számukra nem kedvező világrend fenntartása volt, s a glóbusz tetejére ránehezedett plusz súlyként vagy az uralkodó vagy az egyház.⁴³ A karikatúrát tehát értelmezhetjük úgy, hogy a szlovák megközelítés sze-

³⁹ HL 1896. október 30., DF 1896. május 5.

⁴⁰ DF 1896. május 17.

⁴¹ Az ausztriai nemzetiségi mozgalmak követeléseiről I. pl.: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien 1980.; a nyelvhasználati követeléseikről I.: *Alfred Fischel: Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn 1901. és *Karl Gottfried Hugelmann: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien–Leipzig 1934.

⁴² Č 1896. március 25.: „Pánmagyarország elfoglalása 1896-ban. Mi lesz akkor, ha ez az összes oda feljut, és a négy pillér eltörik?” A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust szállóige, melyet 1861-ben a bécsi *Donauzeitung* (az Anton von Schmerling vezette kormányzat szócsöve, rövid életű lap: 1860–1862. *Lothar Höbelt: Die deutsche Presselandschaft*. In: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch – Helmut Rumpler. Wien 2006. 1835.) egy névtelen tárcaírója használt először Tóth szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta; Geben Sie mir globus von Ungarn”. (*Tóth Béla: Szájruj szájrja*. Bp. 1895. 346.) Tóth forrásként Ágai bécsi levelét nevezi meg a *Vasárnapi Ujságból* (1861. április 28.).

⁴³ *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. Hg. Gerhard Langemeyer. München 1984. 221. Az ábrázolási mód köthető antik tradíciókhoz is, mivel Zeusz At-

rint a „világrendet” Magyarországon a nemzetiségi csoportok tartják fenn, s a szórakozó asszimilált zsidók és magyarok, illetve a beáramló galíciai zsidók jelentik a plusz terhet. A „magyar glóbusz” szlovák interpretációja arra is ráírja a figyelmet, hogy ha a feudalizmus rendszere egykor megdőlt, akkor a számukra kedvezőtlennek ítélt helyzet is változhat a jövőben.⁴⁴ A „magyar glóbusz” a millennium kapcsán megjelent a Figaróban is az idős Tisza Kálmán volt magyar miniszterelnök testére ráhúzva, s a földgömb közepén az „Ős-Budavár” felirat, míg az Északi-sark helyett „Észak-Magyarország”, a Déli-sark helyett „Dél-Magyarország” olvasható (3. kép).⁴⁵ Mindkét karikatúra a magyar büszkeségét és sovinizmust figurázta ki.

A szlovákok helyzetével együtt érző Humoristické listyben a magyarországi nemzetiségi kérdés többször s változatos szimbólumokon keresztül került

megjelenítésre, ami azonos a szlovák és a cseh lap megközelítésében az az, hogy a magyarok elnyomóként láthatók a rajzokon. Az egyik karikatúrán a magyar figura pisztolyt tart a szlovák szereplő felé miközben lefényképezni szeretné őt, s utasítja a szlovákot (4. kép): „És

most mutasd, hogy vidám vagy! Egy, két, há.”⁴⁶

A rajz alapötlete, mely szerint a magyar figura kényszerrel fedi el a nemzetiségi csoportok vélt magyarországi helyzetét, magyarázható a nem magyar nemzetiségi csoportok európai aktivitásának növekedésére adott magyar reakciókkal, illetve azzal, hogy a millenniumi kiállítás nemzetiségi pavilonjai is a magyarok és nem magyarok békés együttélését igyekezett bemutatni. A románok Memorandumukban sérelmezték jogfosztottnak ítélt magyarországi helyzetüket 1892-ben, ugyanők felszólaltak a brüsszeli interparlamentáris konfe-

laszt büntetésként kötelezte arra, hogy a vállán tartsa az egész égboltot. Mitológiai enciklopédia. 1. köt. Szerk. Hoppál Mihály. Bp. 1988. 654.

⁴⁴ A képet részletes elemzés nélkül közli Miloslav Szabó, akinek azonban rendelkezésére állt leltári forrás a karikatúra keletkezésének körülményeiről, mely leírja magát a képet, s azt, hogy a glóbusz tetején a magyar és a zsidó figura csárdást járnak, tehát a magyar már csak a zsidóval táncolhat, a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselője nem akar részt venni a csárdásban (*Miloslav Szabó: Invasion of „Judeo-Magyars”? The Hungarian Millennium of 1896 in the Anti-Semitic Caricature.* In: *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe.* Eds. Dagnoslaw Demski – Ildikó Sz. Kristóf – Kamila Baraniecka-Olszewska. Bp. 2013. 217–218.).

⁴⁵ F 1896. október 31. „Koloman **Tisza**, der politisch längst **Todte**,/Steht wiederum auf. – Wirkung der **Quote**!” (**Tisza** Kálmán, aki politikailag már régóta **halott**,/ismét feltámadt. – A **kvóta** hatása!)

⁴⁶ HL 1896. május 29.

rencián a magyarországi vélt elnyomásuk ellen 1895-ben, s ugyanebben az évben Budapesten a nemzetiségi kongresszuson fejtették ki a nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői elégedetlenségüket helyzetükkel. 1896-ban az interparlamentáris kongresszust, melynek célja a konfliktusok békés rendezése volt, Budapestre hívták egybe, ezért is vélhette úgy a cseh rajzoló, hogy a magyarok érdeke a nemzetiségi konfliktusok tagadása, s hogy a pozitív magyar-nem magyar viszonyról tudósítsák Európát.⁴⁷ Ugyancsak a hazugság motívumára utal az a kép is, mely szerint a magyar alak hosszú Pinocchio-orrallal néz lefelé a körtáncot járó nem magyar figurákra, miközben megjegyzi: „Az igazság az, hogy nő az egyenlőség”.⁴⁸ Az — elnyomottság — egyenlőségét ábrázolja azonban az a rajz, melyen a magyar figura a nem magyar nemzetiségi csoportok fejfedőin sétál, amit a karikatúrista így kommentált: „A magyarok olyan találékonyak, hogy mások fején is tudnak járni. Csak sajnos nem a sajátjukon.”⁴⁹

A cseh élclap az elnyomás motívumán kívül a nem magyar nemzetiségi mozgalmak veszélyességére hívta még fel olvasói figyelmét. Az egyik alkotás szerint a magyar alak erősen izzad a nem magyar csoportok nyomása alatt, akik nap képében láthatók a karikatúrán, melynek sugarai égetik a magyar figura testét.⁵⁰ Ezek a figyelmeztetések talán az osztrák-német politikai elitnek is szóltak, mivel sugallották, hogy ha nem sikerül Ausztriában a nemzetiségi mozgalmakkal a megbékélés, milyen erős lehet ellenzéki magatartásuk és nemzeti mozgalmuk.

Befejezésként idézhetjük a Borsszem Jankó szerzőjének — némiképp ironikus — proféciáját a „nemzetiségi kérdést” illetően „A jövő ezerévi kiállítás” című írásából, mely egy képzeletbeli népszámlálás eredményéről szól: „...Örvendetes tünemény, hogy a mai napon véget ért a nemzetiségi kérdés. Horvát testvéreink mind siettek a »magyar« rubrikába beírni a nevüket. Az oláh is mind magyarnak vallotta magát. Nincs egy lélek aki szerbnek, tótnak, vagy németnek iratkoznék. Mind a kétszáz millió jó magyar és igazi hazafi.”⁵¹

Összegzés

Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy a legtöbb kérdésben némileg eltérő álláspontot tükröznek az élclapok. A magyar lapok természetesen a nemzet nagyságát, dicsőségét hangsúlyozták és a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit gúnyolták ki. A cseh és a német vicclapokban az azonos módon jelent meg, hogy a magyar fél a millenniumi ünnepekre jelentős összegeket áldozott és a transzljajtániai területeket gazdagabbnak ítélték, s megállapították, hogy a Monarchia közös költségeire aránytalanul keveset szántak a magyarok. A nem magyar nemzetiségi csoportok helyzetét viszont már eltérően láttatják: a Der Floh élcelődött a magyar panaszokon, melyek szerint e mozgalmak egyre na-

⁴⁷ Kemény G. G.: Iratok i. m. 327–328.

⁴⁸ HL 1896. július 17.

⁴⁹ HL 1896. szeptember 18.

⁵⁰ HL 1896. május 29.

⁵¹ BJ 1896. május 31. A szerzőt motiválhatták az 1896. évi fővárosi népszámlálás előkészületei, illetve annak elhalasztása 1896 tavaszáról az év őszére. Az összeírás körülményeit és eredményeit l.: Kőrösy József: Az 1896. évi november hó 15-én tartott népszámlálás eredményei. Bp. 1898.

gyobb veszélyt jelentené az ország területi integritására, a Figaro egyáltalán nem tárgyalta a kérdést, a Humoristické listy viszont a magyar sajtó által propagált békés viszonyt vonta kétségbe. A legerőteljesebben — a leginkább érintettként — a Černokňazník támadta a magyar nemzetiségi politikát és a nem magyar nemzetiségi csoportok helyzetét Magyarországon. E lap ábrázolta mindközül a legszélsőségesebben a magyarokat, akiknek egyrészt keleti eredetét és barbárságát hangsúlyozta, másrészt kigúnyolta, hogy a magyarság létszámárányának növekedése szoros összefüggésben állt a zsidóság önkéntes asszimilációjával, mely ebben az időszakban volt az addigi legnagyobb mértékű. Láthatjuk, hogy a magyar millenniumot mindegyik újság a saját nézőpontjából, saját politikai, társadalmi-gazdasági helyzetét rávetítve értékelte, aszerint mutatta be.

„AND NOW SHOW THAT YOU ARE HAPPY!”

The Hungarian Millennial Festivities on Caricatures

By Tamás Ágnes
(Summary)

The topic of the present paper is connected to an event of Hungarian history, which mobilised great masses at the end of the nineteenth century, namely the millennium of the Hungarian landtaking. The series of festivities, of which an organical part was the millennial exhibition demonstrating the historical achievements and greatness of the Hungarian Kingdom, had been preceded by a long period of feverish preparation, and thus received considerable attention in the press. However, the reactions that the commemoration of the Hungarian conquest elicited from the public of Hungary and the Austro-Hungarian Monarchy in general were not exclusively positive, a fact that is clearly reflected in the sources chosen for this paper, the caricatures of satirical reviews.

Alongside the two pro-government satirical papers published in the two centres of the Monarchy (Borsszem Jankó, Der Floh), two other humorous papers have been chosen for the analysis, the Viennese Figaro, which was immune to party politics, and the moderately oppositional Az Űstökös (The Comet). The results of the analysis have been nuanced by comparison with the relevant caricatures published in a Slovak (Černokňazník, Turócszentmárton, Martin) and a Czech paper (Humoristické listy, Prague).

The caricatures which appeared in these papers were investigated with a view to reconstruct the context in which the Hungarian Millennium was represented, how the festivities were regarded, and what characteristics were attributed by a foreign public to the Hungarians. Alongside these points of view, it was also worth examining the ways in which the non-Hungarian minority groups and their majority countries (Serbia and Romania) were represented in these papers, and in which the Hungarian public reacted to the refusal by the minorities to participate in the millennial celebrations. Not surprisingly, the analysis has revealed divergent attitudes in the caricatures of the satirical papers examined: each paper represented the Hungarian Millennium from its own point of view, projecting on it its own political and social preconceptions.